

Kwiryna Handke

DIALEKTOLOGIA I INNE NAUKI

Tytuł referatu sugeruje wprawdzie porządkująco-klasyfikacyjny tok rozumowania, a jednak chcę zaproponować ujęcie relacji dialektologia : inne nauki poprzez weryfikujące spojrzenie na samo pojęcie dialektologii. Widzę bowiem pewną lukę w naszych zainteresowaniach badawczych. Brak nam ciągle czasu i uwagi, które poświęcilibyśmy niektórym zagadnieniom ogólniejszym nawet wówczas, jeżeli ich rozwiązywanie nie prowadziłoby bezpośrednio do takich rezultatów, jak te wynikające z analizy i syntezy badań materiałowych. Sądzę bowiem, że pożyteczna jest weryfikacja aparatu pojęciowego przeprowadzana co jakiś czas.

Jak wiadomo, wraz z pojawianiem się nowej teorii naukowej następują zwykle oczywiste zmiany metodologiczne i terminologiczne, które wypierają elementy starego aparatu pojęciowego nieprzystające do nowej teorii. Wówczas również następuje naturalna weryfikacja wszelkich pojęć w danej dziedzinie wiedzy. W wypadku dialektologii, która sama nie stworzyła żadnej ogólniejszej teorii i związanej z nią metodologii (tak ogólnej, jak np. strukturalizm), sprawa owego potwierdzenia prawdziwości pojęć nie pojawiła się nigdy jako konieczność. Na skutek tego dziś w polskiej lingwistyce (bo o niej przede wszystkim mowa) wytworzyła się taka sytuacja, że w dialektologii długoletnia praktyka badawcza znacznie przerosła ramy pojęciowe i ujęcia definicyjne, sformułowane dawno, a powtarzane przez nas do dziś, często dosyć bezkrytycznie.

Rozpatrując relację dialektologia : inne nauki chcę podkreślić przede wszystkim trzy sprawy: po pierwsze - anachroniczne i znacznie dziś uproszczone definiowanie dialektologii przez zbyt

wąskie pojmowanie jej zakresu, a w konsekwencji ograniczanie również zakresu stosunku dialektologii do innych dyscyplin naukowych; po drugie - wynikające stąd trudności klasyfikacyjne przy sytuowaniu dialektologii w obrębie językoznawstwa oraz szerzej w systematyzacji nauki; po trzecie - znaczną autonomiczność dialektologii jako jej cechą zdecydowanie specyficzną na tle innych części językoznawstwa.

Wychodzę od definicji dialektologii zawartych w dwóch publikacjach o charakterze normatywnym.

"Dialektologia: Dział językoznawstwa badający zróżnicowanie terytorialne języków narodowych, cechy i zasięgi ich dialektów i gwar. Dialektologowie dają opisy monograficzne poszczególnych dialektów i gwar, ujmujące w dziełach syntetycznych obraz zróżnicowania terytorialnego pewnego języka, opracowują atlasy językowe i słowniki"¹. "Dialektologia zajmuje się geograficznym zróżnicowaniem języka, a więc badaniem i naukowym opisem dialektów i gwar, tj. mowy ludności wiejskiej"². I w znacznym stopniu konsekwentnie do przytoczonych definicji dialektologii określone jest pojęcie dialektu. "Odmiana języka ogólnonarodowego wyróżniająca się pewnymi cechami fonetycznymi lub fonologicznymi i leksykalnymi, rzadziej morfologicznymi i składniowymi, używana na określonym terytorium i przez określoną warstwę społeczną (np. chłopską)"³. "Dialekt to mowa ludności wiejskiej pewnej dzielnicy kraju różniąca się od języka ogólnonarodowego i innych dialektów swoistymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, mającymi zwykle swą genezę w odległej przeszłości, sięgającej może nawet okresu plemiennego"⁴.

Definicje te, zwłaszcza definicje dialektologii, nie wyczerpują całego zakresu pojęcia, bo nie uwzględniają zmian, jakie za-

¹ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968.

² *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, oprac. M. Kucala, R. Laskowski, K. Pisarkowa, W. Pisarek, K. Polański, J. Reczek, S. Urbańczyk, Wrocław 1978. Tu także pod hasłem "Historia dialektologii polskiej" jest nieco więcej informacji na temat rodzajów prac i publikacji dialektologicznych oraz informacja o istnieniu w polskiej dialektologii powojennej różnych metod badawczych, ale informacje te nie dotyczą istoty pojęcia "dialektologia".

³ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *op. cit.*

⁴ *Encyklopedia wiedzy o języku...*

szyły w jego treści w historii tego kierunku, treści, która znacznie się wzbogaciła. Zbyt daleko posunięta lapidarność czy ogólność przytoczonych definicji czyni je dziś nieco anachronicznymi, adekwatnymi jedynie wobec stanu faktycznego sprzed kilkudziesięciu lat, kiedy to dialektologia, "wyzwoliwszy się" jako nauka (czy raczej: kierunek wiedzy), była powołana do opisu dialektów, gwar i ich cech jako różnicujących geograficznie określony obszar językowy.

Wprawdzie ukształtowane czy zarysowane w XIX w. w dialektologii dwa kierunki badawcze, tzn. monograficzny opis poszczególnych gwar i dialektów oraz opis cech gwarowych i ich geograficzna charakterystyka, są kontynuowane, a nawet stanowią trzon badań dialektologicznych do dziś, ale znacznie się zmieniły i wzbogaciły metody opisu, sposoby analizy geograficznego zróżnicowania cech językowych, zmienił się też i rozszerzył zakres zjawisk poddawanych tej analizie, zmieniły się również cele tego typu analiz i charakter interpretacji, wreszcie znacznie rozszerzyły się zadania dialektologii.

W obecnym kształcie dialektologia nie ogranicza się do badania dyferencjacji geograficznej dialektalnej odmiany języka, choć nadal jest to jedno z jej podstawowych zadań, często jednak bywa nie celem samym dla siebie, ale środkiem lub stadium prowadzącym do ogólniejszych dociekań lingwistycznych.

Ramy pojęciowe dialektologii znacznie się powiększyły, przede wszystkim w rezultacie odmiennego rozumienia pojęcia "dialekt". Konsekwencją wejścia strukturalizmu także do dialektologii stało się widzenie dialektów i gwar jako odrębnych systemów językowych, które powinny być badane i opisywane jako osobne jednostki językowe. Dialekt sam przez się stał się przedmiotem zainteresowania i wszechstronnego badania. Ponadto pojawiła się wyraźna opozycja przedmiotowa i metodologiczna: zaczęto mianowicie wyraźnie przeciwstawiać dialekt (gwarę) językowi literackiemu lub językowi ogólnemu. Wokół tak postawionego problemu koncentrują się różnorodne dociekania, podejmowane z rozmaitych punktów widzenia i z rozmaitych założeń metodologicznych. Tym samym na płaszczyźnie dialektologii przenoszone są prawie wszystkie kierunki i aspekty zainteresowań lingwistycznych. Oprócz tradycyjnych badań dialektologicznych, do niedawna podstawowych i adekwatnych do przytaczanych definicji, a więc opisu poszczególnych cech gwarowych i

ich geograficznych zasięgów oraz monograficznych opisów gwar i dialektów, rozwijają się nowe, bardzo różnorodne. Przede wszystkim strukturalne i funkcjonalne opisy systemów fonologicznych, fonetycznych, morfologicznych, semantycznych i składniowych (w dotychczasowym dorobku polskiej dialektologii często są to na razie osiągnięcia niepełne i fragmentaryczne, niemniej wielu badaczy w ten sposób podchodzi do tworzywa gwarowego). Z jednej strony bada się idiolekty, czyli całokształt właściwości mowy jednostki z wszystkimi cechami indywidualnymi (mowa oczywiście o badaniach idiolektów w dialektalnej odmianie języka), z drugiej - prowadzi się badania porównawcze systemów gwarowych (niekiedy także porównania idiolektów) mające na celu uzewnętrznienie zachodzących między nimi podobieństw i różnic. Wiele miejsca zajmują badania kontaktów językowych w obrębie jednego języka: oprócz wspomnianych porównawczych opisów gwar i ich systemów (czy części systemów) cieszy się zainteresowaniem zagadnienie trwałości i zmienności systemu językowego w odmianie gwarowej w ogóle, a szczególnie w środowisku dwujęzycznym oraz zmiany zachodzące w systemach gwarowych pod wpływem języka literackiego (ogólnego). Bada się nie tylko dyferencjację geograficzną obszaru językowego, ale także zagadnienie unifikacji gwar, a więc ich mieszanie się i wzajemne przenikanie, a także zanikanie gwar na skutek wpływu języka literackiego (ogólnego). Zwłaszcza problematyka dotycząca kontaktów językowych stwarza możliwości powstawania nowych teorii lingwistycznych, opierających się na takich zjawiskach, jak: gwary mieszane i przejściowe, zmiany zachodzące w gwarach na terenach bilingwistycznych, zanikanie gwar, interferencje językowe itd. Z kolei badanie frekwencji zjawisk językowych daje okazję do stosowania w dialektologii także metod statystycznych. Znacznie rozszerza się zakres pojęcia "dialektologia", gdy włączy się do jej zadań badanie nie tylko geograficznego zróżnicowania języka, ale także jego zróżnicowania socjalnego (od pewnego czasu istnieje tendencja - w polskim językoznawstwie na razie torująca sobie drogę, w innych krajach bardziej ugruntowana - do przesuwania punktu ciężkości na socjalne zróżnicowanie języka, które uznaje się za bardziej zasadnicze dla charakterystyki stosunków językowych w nowoczesnych społeczeństwach). Zachwiewa się kryterium zaliczające dialekt jedynie do płaszczyzny języka mówionego (parole) - wobec tendencji do wykształcania się w niektórych dialek-

tach zasad normatywnych i ambicji do tworzenia własnych literatur gwarowych (ludowych, regionalnych). Bywa też dialekt polem obserwacji stylistycznych - chodzi tu, oczywiście, nie o badanie stylistyczne w obrębie tekstów języka artystycznego, gdy dialektyzm jest elementem stylizacji literackiej, ale o badanie odmianek stylistycznych tekstów gwarowych. Wreszcie rozwój geografii lingwistycznej i jej ewolucja sprawiły, że w ogromnym stopniu rozszerzył się zakres tematyczny badań dialektologicznych.

Wszystko to czyni dziś z dialektologią pojęcie znacznie pojemniejsze, niż to wynika z przytoczonych wyżej definicji, i wyznacza jej jako kierunkowi badawczemu taką wielość zadań, że prowadzi w rezultacie do dużej samodzielności tej części językoznawstwa.

Ta autonomiczność dialektologii sprawia, że wymyka się ona klasyfikacji w obrębie samego językoznawstwa, bo nie daje się jednoznacznie określić i zaliczyć do konkretnej grupy czy działu (jak np. w podziale na językoznawstwo ogólne, szczegółowe, porównawcze, materiałowe czy teoretyczne⁵), nie daje się też umieścić w klasyfikacji i hierarchii działowej na żadnym z poziomów (np. równoległe z leksykologią czy z morfologią, z onomastyką czy gramatyką itp.), bo brak kryteriów wyznaczających właściwe relacje między dialektologią a innymi częściami czy działami lingwistyki.

Autonomia dialektologii opiera się na rozległości zadań i celów, na własnych metodach badawczych, stosowanych tu obok metod ogólnolingwistycznych, a przede wszystkim na swoistym przedmiocie badań, jakim jest język, ale w określonej odmianie, stanowiącej sumę odrębnych jednostek systemowo-funkcjonalnych, będących środkiem komunikacji określonych, a zarazem ograniczonych grup społeczeństwa.

Owa samodzielność dialektologii wykrystalizowała się stopniowo: od roli pomocniczo-usługowej, tzn. badania materiału gwarowego dla potrzeb i celów innych kierunków językoznawstwa (a wcześniej jeszcze niejęzykoznawstwa lub nie tylko językoznawstwa), poprzez prosty opis gwary czy dialektu (na początku przede wszystkim jako rejestracja i utrwalenie elementu kultury narodowej), aż do badania rozwoju, struktury i funkcjonowania gwar i dialektów. Ich

⁵ Por. inne kryteria podziału: A. H e i o z, *Geneza językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1978.

opisy stają się jednostkami porównań: z jednej strony w obrębie jednego języka, a z drugiej strony także w zakresie porównań między różnymi językami - w następujących relacjach: dialekt (gwara) : dialekt (gwara) albo dialekt (gwara) : język literacki (ogólny).

Ograniczenie samodzielności dialektologii leży przede wszystkim w braku odrębnej teorii i związanej z nią metodologii, a to utrwała z kolei ścisły związek dialektologii z ogólnolingwistycznymi badaniami. Oczywiście jest również ograniczenie wynikające z istoty samego przedmiotu badań dialektologii, a więc mniejsza sprawność ogólnokomunikacyjna dialektu w porównaniu z językiem literackim (ogólnym) z powodu terytorialnych i socjalnych granic dialektu (gwar), a także bardzo złożony charakter genetyczny i funkcjonalny stosunku dialekt (gwara) : język literacki (ogólny) oraz bardzo skomplikowany charakter ich podobieństw i różnic jako dwóch odmian jednego języka.

Autonomia, a zarazem odrębność dialektologii uzewnętrznia się również w jej związkach z innymi naukami. Co więcej: poprzez te relacje wyraźniej rysuje się bogactwo treści samej dialektologii. Podobnie jak w wypadku wspólnego z resztą językoznawstwa korzystania z aktualnie panujących teorii i metod badawczych dialektologia i tutaj wchodzi razem z całym językoznawstwem w związki z określonymi naukami, jak: psychologia, socjologia, historia, statystyka i inne.

Niezależnie od tego nawiązuje ona sobie tylko właściwe stosunki z innymi naukami, i to zarówno z wyżej wymienionymi, jak i z innymi. Ścisłe związki łączą dialektologię przede wszystkim z naukami badającymi społeczeństwo, a więc z historią, socjologią, etnografią, a ponadto z geografią - z tą ostatnią wedle zasady, że mogą istnieć bardzo bliskie stosunki między naukami znacznie różniącymi się przedmiotem i metodami badań.

Jak wiadomo, najdawniejsze więzy łączą dialektologię z etnografią, folklorystyką, historią kultury, słowem z tym, co kiedyś określano mianem ludoznawstwa. Były to i są nadal więzy najtrwalsze, mimo że stosunki uległy dosyć zasadniczym zmianom w dziejach. Dialektologią, która była u swego zarania wiedzą komplementarną wobec etnografii i historii kultury, przekształciła się w naukę lingwistyczną, a zatem w naukę o znacznie większym stopniu ścisłości niż tamte. Nigdy jednak nie zerwała związku z tymi nau-

kami, opiera się bowiem w znacznej mierze, podobnie jak i one, na rzeczoznawstwie, bez którego nie może istnieć w określonych dziedzinach swych podstawowych badań. Co więcej: dialektologia - dzięki swej lingwistycznej ścisłości - może dziś używać etnografii, folklorystyce i historii kultury (także innym naukom, np. archeologii, socjologii) faktów i dowodów korygujących ich interpretacje i ich materiał.

Równie silny związek łączy dialektologię z geografią, a zwłaszcza z topografią i kartografią. Dzięki stosunkom z tą ostatnią szczególnie rozwinęły się metody językowej analizy materiału gwarowego w zakresie geografii lingwistycznej. Na podstawie przejętych od kartografii technik graficznych powstały nowe sposoby inwentaryzowania, rejestrowania, przedstawiania i interpretacji danych językowych. Jak wiadomo, sposoby i metody ulegały przekształceniom, doskonaliły się przez lata, a także bardzo różnicowały. Między innymi nastąpiło także swoiste połączenie metod kartograficznych i statystycznych już na gruncie dialektologii (jak w atlasach i niektórych monografiach gwarowych). Znamienna jest zresztą ewolucja, jaką przeszła geografia lingwistyczna. Na początku swego istnienia została "wprowadzona" do dialektologii jako koncepcja sprawdzająca za pomocą tworzywa gwarowego określoną teorię lingwistyczną (teoria falowa, ilustrująca mechanizm szerzenia się zmian językowych). Następnie zapanowała w dialektologii jako technika, sposób, wreszcie metoda gromadzenia, analizy, opracowywania, przedstawiania i interpretacji materiału⁶. Wreszcie "wypączkowała" z dialektologii jako koncepcja interpretacyjna i teoria arealna, mająca znacznie szersze zastosowanie w wielu innych kierunkach językoznawstwa (np. etnogeneza, pochodzenie i pokrewieństwo języków i inne).

Stale i trwale stosunki łączą dialektologię z historią w ogóle, jako nauką o dziejach społeczeństw, ale także szczególnie z historią kultury materialnej i duchowej, z historią osadnictwa i administracji oraz z dziejami kościołów i religii. W geografii lingwistycznej w pewnym zakresie ściśle łączą się kartografia, historia i dialektologia (np. w kompleksowym traktowaniu granic

⁶ Por. K. Handke, H. Popowska-Taborska, *Geografia lingwistyczna jako metoda badawcza*, "Z polskich studiów slawistycznych" 1978, seria 5, nr. 41-47.

językowych i pozajęzykowych w określaniu podziałów językowych przy użyciu metod kartograficznych).

W najnowszych prądach lingwistycznych podstawowy charakter ma związek dialektologii z socjologią. Chodzi tu o koncepcje przechodzenia od lingwistyki koncentrującej się na problemach gramatycznych do takiej, która na pierwszy plan wysuwa aspekt komunikacji. W takim ujęciu dialektologia - zwłaszcza pojmowana jako dialektologia uwzględniająca oprócz zróżnicowania geograficznego także zróżnicowanie socjalne (na co nie wszyscy dialektologowie chcą przystać) - staje się polem do badania społecznych aspektów języka.

Typy relacji, w jakie wchodzi dialektologia z innymi naukami, są rozmaite. Najbardziej podstawowy to: biorca - dawca, przy czym bywają relacje jedno- lub dwustronne, gdy dialektologia występuje bądź w roli biorcy, bądź w roli dawcy lub w obu rolach równocześnie. Stosunki interdyscyplinarne opierają się na podobieństwie, tożsamości lub zazębianiu się zakresów i zadań badawczych oraz przedmiotu badań albo metod badawczych i interpretacyjnych przy mniej lub bardziej ściślejszej współpracy, przybierającej formy współpracy czynnej lub biernej, zorganizowanej lub niezorganizowanej; mogą ograniczać się jedynie do wymiany materiału, danych naukowych czy wyników badań. Rezultatem kontaktów dialektologii z innymi naukami jest też wchłonięcie, a następnie przyswojenie, także całemu językoznawstwu, wielu terminów obcej proveniencji, jak np. izoglosa, izomorfa, wiązka, pęk (izoglos), areał, granice (językowe) centra i peryferie (językowe) i inne.

Cechą charakterystyczną dialektologii jest korzystanie z dorobku innych nauk, ponieważ jest ona tym kierunkiem lingwistyki, który musi uwzględniać nie tylko czynniki wewnętrznojęzykowe, ale w dużej mierze czynniki zewnętrznojęzykowe i wspierać się w znacznym stopniu danymi pozajęzykowymi. Cechę tę można również określić jako otwartość dialektologii⁷ (w przeciwieństwie do hermetyczności niektórych innych dziedzin językoznawstwa); otwartość zarówno na związki z innymi naukami, jak i otwartość w przyswajaniu różnych teorii, a zwłaszcza metod. Może ta ostatnia właściwość sprawiła, że w rozwoju dialektologii polskiej XX w. nie nastąpiło

⁷ Określenie "otwartość" rozumiem tu inaczej niż A. P u r d a ł w książce *Językoznawstwo otwarte*, Opole 1977.

zjawisko "zmęczenia materiałów" i "zmęczenia metod"⁸, jak to się stało w niektórych innych dziedzinach (np. w fonologii ze strukturalizmem), ogarniętych określoną teorią i metodą w sposób konsekwentny.

Na zakończenie chcę podkreślić, że kładąc nacisk na autonomię dialektologii nie usiłowałam udowodnić, że jest ona lub ma być w przyszłości samodzielną dyscypliną nauki. Do takiego twierdzenia brak podstaw. Natomiast chodziło mi o zwrócenie uwagi na jej specjalny charakter i szczególne miejsce w językoznawstwie, co nie znalazło dotąd odbicia w obiegowych definicjach. Do obecnej sytuacji polskiej dialektologii doskonale można odnieść stwierdzenie, że zawsze istnieją "różnice pomiędzy teoretycznym zasięgiem nauk a ich faktycznie wypracowanymi granicami"⁹. Dialektologia nie jest, moim zdaniem, tylko działem językoznawstwa, równorzędnym np. leksykologii. W sensie klasyfikacyjnym jest raczej częścią językoznawstwa, mającą dużą samodzielność opartą na specyfice przedmiotu i metod oraz na rozległości zakresu badań, a także na rozbudowanych, sobie tylko właściwych stosunkach z innymi naukami.

Polska Akademia Nauk
Warszawa

Kwiryňa Handke

DIALECTOLOGY AND OTHER DISCIPLINES

The paper presents the relation between dialectology and other disciplines through a verification of the notion dialectology. According to the author an analysis of the relations between dialectology and other scientific lines better illustrates the topical richness of dialectology which has undergone considerable changes and transformations in the course of its history. The author concentrates on three issues: 1) the out-dated character of the definition of dialectology (in Polish linguistics) resulting from

⁸ Por. J. Białostocki, *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Wrocław 1980, s. 30.

⁹ J. S. Bystron, *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, Warszawa-Poznań 1939, s. 5.

disregarding the historical changes which extended the denotation of the term; 2) the problems of categorization arising from the placement of dialectology within the field of linguistic science on the one hand and within the systematization of sciences on the other; 3) the autonomy of dialectology as opposed to other fields of linguistics.

In the conclusion the author points out that dialectology is not a division of linguistics on equal terms with e.g. lexicology, but that it is a part of linguistics with great autonomy derived from the specific character of its subject matter and methods, from the wide range of research and from multilevel, specific relations with other lines of science.